

Türk Kültürünün Farklı Bir Boyutu Olarak Kreşin-Hıristiyan Tatarların Dinî İnanışları*

DURMUŞ ARIK
DOÇ. DR. ANKARA Ü. İLAHİYAT FAKÜLTESİ
e-mail: arik@divinity.ankara.edu.tr

abstract

Religious Beliefs of Kryashen (Baptized-Christian) Tatars as a Different Dimension of Turkish Culture. Turkish Community has chosen Islam as a religion in general and Turkish culture has been formed with Islam mostly. However, Christianity has found an opportunity to spread among Turkish groups due to various reasons throughout the history as well. Within this respect, Christian Turks (Gagauses, Chuvashes, Kryashens –Baptized-Christian Tatars) have made up a different dimension of Turkish culture. Kryashen Tatars who live in the Autonomy Republic of Tatarstan of Russian Federation today is of a great significance in terms of being one of the Turkish communities converted into Christianity from Islam and of Turkish religion history. Although Christians, they have some common traditional beliefs and applications at the territory of Islam and all Turkish communities in their faith. Having a unity of origin, language and history with Muslim Tatars, Kryashen Tatars are being considered and presented as a separate ethnic group by Russian researchers in particular at the historical process which starts with baptism and carry on up to now. Taking all these mentioned above into consideration, the place, religion, history and beliefs of Kryashen Tatars in Turkish religion history will be studied in the paper.

key words

Kryashens - Baptized Tatars, Christian Turkish Community, Russia, Christianity, Islam, Conversion.

Giriş

Tatarlar, etnik kökeninde, daha çok Volga Bulgarları, Hazarlar ve Kıpçakların bulunduğu bir Türk topluluğudur. Batılı yazar ve araştırmacılar Türkistan'da ve Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Türklere "Tatar" demiştir. Rus

* Bu makale, T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı'nın 21-26 Kasım 2005 tarihleri arasında düzenlediği Uluslar arası 6. Türk Kültürü Kongresi'nde sunulan bildirinin geliştirilmiş şeklidir.

Tarih geleneğinde XX. yüzyılın başına kadar Türk kökenli Müslüman toplulukların büyük bir kısmı “Tatar” adıyla biline gelmiştir. Arap tarihçileri ise ilk zamanlarda Tatar sözüyle Moğolları kastetmişler, genellikle Cengiz Han ve ordusu için Tatar sözünü kullanmışlardır. Daha sonra Tatar adı Altınordu Devleti ve bu devletin dağılmasından sonra kurulan Kazan, Kırım, Astarhan ve Kasım Hanlıklarının idaresinde yaşayan Türk toplulukları için kullanılmaya başlanmıştır.

Geniş bir coğrafyada varlığını koruyan ve sürdüren Tatarlar, buldukları bölgede Türk kültürünün önemli temsilcileri olmuştur. Özellikle Kazan bölgesindeki Tatarlar, bölgedeki komşuları olan Mari, Mordva ve Udmurt gibi Fin-Ugor Kavimlerini birçok yönden etkilemiştir. Hatta Tatarların güçlü tesiri nedeniyle bu kavimlerden önemli ölçüde Tatarlaşanlar olmuş, zaman zaman bunlar arasında Ruslar da yer almıştır.¹ Tataristan yanında başka bölgelere de dağılmış olan Tatarlar, genel olarak Kırım, Kazan, Mişer, Nogaybek, Astarhan, Sibirya ve Kreşin Tatarları adı altında gruplandırılmıştır.

Kreşin Tatarların Kimliği Üzerine Genel Bir Bakış

Tatarlar arasında, millî kimlik ve kültürün şekillenmesinde büyük rolü olan İslam’ın yanında, tarihte çeşitli nedenlere bağlı olarak Hıristiyanlık da yayılma imkânı bulmuştur. Rus Ortodoks Kilisesine bağlı olan Tatarların bu kesimi, Rusça “vaftiz edilmiş“ veya “vaftizli” anlamına gelen “Kreşin” adıyla biline gelmiştir.

Müslüman olan Tatarlar İdil-Ural bölgesinde İslam’ın güçlü temsilcisi olarak görülmüşlerdir. Bu bölgede “Tatar” adının etnik bir kökeni ifade etmesi yanında İslam’a mensubiyeti de belirtiyor olmasından dolayı, Kreşinler için “Kreşin Tatarlar” denilmesinden daha çok, yalnızca “Kreşinler” adının kullanılması tercih edilmiştir. Çünkü bu ad, onların İslam’la bağlarını kopardıklarını ve artık “Hıristiyan” olduklarını ifade etmiş, dolayısıyla “Hıristiyan” ile aynı anlamda kullanılmıştır. Günümüzde Tatar adının etnik bir gurubu belirtiyor olmasından dolayı, Kreşinler kendilerini “Kreşin Tatarları” (Rusça *Tatarı Kryaşeni*; Tatarca *Kryaşen Tatarları*) olarak adlandırmakta bir sakınca görmemektedirler.

Kreşinler, yoğun olarak Tataristan’da yaşamakta, geri kalan bir kısmı ise Başkurdistan (Bakalin ilçesinde), Çuvaşistan, Umdurt (Grahovsk ilçesinde), Mariyel (Mari-Tureksk ilçesinde) gibi komşu özerk Cumhuriyetlerde ve Kirov (Kil’mezsk ve Malmıjsk ilçelerinde), Samara, Orenburg, Çelyabinsk gibi

1 Yu. G. Muhammetşin, *Tatarı-Kryaşeni*, Moskova 1977, 23-25.

eyaletlerde (*Oblast*) varlığını sürdürmektedir. Kreşin Tatarları kaynaklarda iki guruba ayrılmakta, bu guruplar Rusça *Starokreşeniye* (Eskikreşinler) ve *Novokreşeniye* (Yenikreşinler) olarak adlandırılmaktadır. Eskikreşinleri, XVI. ve XVII. yüzyılda vaftiz olanların neslinden gelenler oluşturmaktadır. Yenikreşinler ise XVIII. yüzyıl ve sonrasında vaftiz olanlardır. Bu ikinci gurup-takilerin tamamına yakını XIX. yüzyıl boyunca ve XX. yüzyılın başlarında İslam'a geri dönmüşlerdir.

Etnografik ve dil bakımından Kreşinler; Molkeev, Çistopol, Batı-Kam, Elabuge, Mengel, Bakalin ve Nogaybek olmak üzere yedi guruba ayrılmaktadır. Kreşinlerin temel kültür özellikleri birçok yönden Kazan Tatarları ile ortaklık arz etmekte ve Kreşinler ile diğer Tatarların maddî kültürü arasında önemli farklılıklar bulunmamaktadır. Ancak İdil boyundaki Fin-Ugor halkları ile yakın ilişkileri ve özellikle de Rus Hıristiyan geleneğinin güçlü tesiriyle Kreşin Tatarların kültüründe onları diğerlerinden ayıran gelenek ve âdetlerin oluştuğu da bilinmektedir. Tatarcanın batı ve orta şivesini kullanan Kreşinler arasında Rusça da yaygındır. Kreşinlerin çoğunlukta olduğu kiliselerde vaazlar genellikle Tatarca olarak yapılmakta, yayınları da bu dilde çıkmaktadır.²

Müslüman Tatarlarla köken, dil ve tarih birliği bulunan Kreşinler, vaftiz olmalarıyla başlayan ve günümüze kadar devam eden tarihî süreçte ayrı bir etnik gurup gibi görülmüşlerdir. Genellikle, Slav kökenli olmadıkları için Ruslar, Müslüman olmadıkları için de Tatarlar tarafından dışlanmışlardır. Ancak Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Rus Ortodoks Kilisesi Kreşinlerle yoğun bir yakınlaşma çabası içine girmiştir.

Tataristan'da 1917'den sonra "Kreşin Meselesi" ortaya çıkmıştır. 1917-1920'de Kreşinlere özerklik verilmesi veya diğer Tatarlarla birleşmesi gündeme getirilmiş, sonuçta orta yol bulunmuş ve Kreşinlere "kültür özerkliği" verilmiştir. Daha sonra Sovyetler Birliği döneminde devlet, ateizme dayalı bir siyaset yürüttüğünden Kreşinlerin özelliklerini olduğu gibi koruması mümkün olmamış ve kendilerine has mâbed, öğrenim ve kültür kurumlarından yoksun bırakılmışlardır. 1920 ve 1926 yıllarındaki sayımlarda Tatarların bu kesimi, "Kreşinler" adıyla ayrı bir halk olarak kaydedilmiş ve sayıları yaklaşık 120000 olarak tespit edilmiştir. Kreşinler sonraki sayımlarda Tatar çoğunluğa dâhil edilmiş, ayrı bir etnik gurup olarak sayılmamıştır. Son olarak 2002 yılında yapılan nüfus sayımında da ayrı bir gurup olarak kaydedil-

2 Bkz. Aysılı Kadırova, "Kryaşen- mnogo, hram dilya nih- odin," *Kon'ets Nedeli*, 09.05.1997, (31), 10.

meyen Kreşinlerin sayısı, Rusya Bilimler Akademisi Etnoloji ve Antropoloji Enstitüsü'nün verdiği bilgilere göre 300000 civarındadır. Bunların 200000'inin Tataristan'da yaşadığı kaydedilmektedir.³

Kreşin Tatarları, İslam'dan Hıristiyanlığa geçen bir Türk gurubu olması bakımından Türk kültür ve Türk din tarihi açısından ilginç ve önemlidir.⁴ Bu bakımdan Türk kültürünün farklı bir boyutunu da oluşturmaktadır. Kreşinlerin günümüzde sahip oldukları kültürde, İslam ve Hıristiyanlık öncesine ait Türk kültür özelliklerine ve geleneksel Türk dinî inanışlarının izlerine rastlanabilmektedir. Bunun yanında Kreşinler Müslüman Tatarlardan ayrıldıkları için İslam kültürüne ait bazı unsurları da yaşatmaktadırlar. Bu bağlamda Kreşinlerin din tarihinin bilinmesi onların Türk kültüründeki yerinin belirlenmesine katkı sağlayacaktır.

Kreşin Tatarların Din Tarihi

Kreşin Tatarların din tarihini ve inanışlarını; geleneksel Türk dinî inanışları, İslam ve Hıristiyanlık'la bağlantılı olarak incelemek mümkündür.

Genel olarak bütün Türklerin evrensel dinlerden birini kabul etmeden önce geleneksel Türk dini inanışları adını verebileceğimiz, içinde totemizm,

3 Bkz. Yuriy Alayev, "Éryaşeni ni şçitayutsa, vlasti Tatarii utverjdayut, što takoy natsional'nosti nyet," <http://www.vremya.ru/2002/189/4/28036.html>, 13.11.05; <http://www.kryashen.ru/index5.php?link=9>, 13.11.05.

4 Kreşin Tatarların kökenini Fin-Ugor kavimlerine (İ. A. İznoskov, İ.N. Smirnov, Ş. Mercanî), Bulgar-Tatarlara (Kandaratskiy), Doğu Fin kavimleri ile Bulgar-Tatarların karışımına (N.A. Spasskiy, G.F. Settarov) veya komşu kavimlerin kültüründen etkilenmiş Tatarlara (N.İ. Vorobyev, T.A. Trofimova) dayandıran bilim adamları olmuşsa da, genel olarak Kreşin Tatarlarla Müslüman Tatarları birbirinden ayırmak için önemli bir temel bulunmadığı, çünkü onların dilinin aynı olduğu ve kutladıkları bayramlar ile sahip oldukları antropolojik malzemede büyük benzerliklerin bulunduğu belirtilmiştir. (Bkz. Muhammetşin, 11-14). Kreşin Tatarların kökenini, XVI. yüzyılda Rusların bölgeye gelmesinden önceki tarihlerde Hıristiyanlığı kabul etmiş bulunan Türklerle dayandırma gibi bir iddia da vardır. Bu iddia kısmen doğru kabul edilebilir. Ancak Hazar, Bulgar, Altınordu, Kazan Hanlığı döneminde İdil boyunda, Hıristiyan olan Türkler oldukça azdır. Bunların bir parçasını da Tatarlaşmış Fin-Ugor kavimleri teşkil etmiştir. Dolayısıyla büyük olasılıkla "Kreşin Tatarları" olarak belirlenen gurup Hıristiyanlaştırılan Tatar guruplarıdır. Zorla Hıristiyanlaştırma faaliyetleri Tatar devletlerinin devrilmesinden sonra başlamış, bunun neticesinde Kreşin Tatarları, özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısında ve XVIII. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Hatta çok sayıda Kreşin Tatar yerleşim biriminde onların Müslüman atalarına ait mezarlıklar tespit edilmiştir. Bunun yanında bazı Kreşin Tatar yerleşim birimlerinde, onların 1552'den sonra vafit olmalarına dair rivayetler bu görüşü desteklemiştir. Kaynaklar, çok sayıda Kreşin yerleşiminin Kama'nın merkez ve güney kısımlarında, Kazan Hanlığı döneminde mevcut olan köyler olduğunu göstermiştir. Ancak Kreşinlerin, İslam'ı tam olarak özümseyemeyen, yarı animist ve şamanist bir kesim olduğu, bundan dolayı Hıristiyanlaştırma faaliyetlerine karşı koyamadığı da ileri sürülmüştür. Komşu Fin-Ugor kavimleri ile Başkurt ve Çuvaşlardan da Tatarlaşan bir kısım Kreşinler arasında yer almıştır. Bu konu, arşiv ve çok sayıda tarihi belgede bu şekilde yer almıştır. (Bkz. P. Dauley, "Kreşeniyе Tatarı i Tatarı Muhammedane," *Pravoslavnyy Blagovestnik*, Moskova 1920, II, Sayı: 6, 246-253; Sayı: 7, 293-299; Muhammetşin, 22-24).

animizm ve Şamanizm gibi unsurların da yer aldığı inanç sistemine sahip oldukları bilinmektedir. Bütün Türk topluluklarında olduğu gibi Kreşin Tatarlarında da günümüzde bu inanışların izlerine rastlamak mümkündür.

Geleneksel Türk dinî inanışları; Tanrı inancı, yer-su kültü ve atalar kültü ile bu inanışlara bağlı uygulamalar bütünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu inanış ve uygulamaların bir kısmı, evrensel dinlerden birini kabul etmiş Türklerin günümüzdeki inanışlarında farklı motiflerle yaşatılmaktadır. Bu bağlamda geleneksel dinî inanışlarını büyük oranda günümüzde de sürdüren Hakaslar, Altaylar ve Yakutlar gibi Sibiryaya Türklerinde, Hıristiyan olan Çuvaşlarda, Gagauzlarda ve Yahudiliğe mensup bulunan Karay ve Kırımçaklarda yaşatılan halk inanışları ve bu inanışlara bağlı uygulamalar benzer biçimde Müslüman Türk topluluklarında da görülebilmektedir. Bu durum dinler tarihinde, inanışların “tarih aşan” bir özelliğe sahip olmasıyla açıklanmaktadır. Buna göre her din değiştirme olayında söz konusu olduğu gibi, eski mirasın bir kısmı yeni bir kalıba girerek ortaya çıkmakta ve yaşatılmaktadır.⁵

Tatarların, dolayısıyla Kreşinlerin İslam’la ilgisi, onların ataları arasında yer alan Bulgar, Hazar ve Kıpçak Türklerinin İslam’la irtibatıyla açıklanabilmektedir. Buna göre Tatarların ataları arasında yer alan İdil Bulgarları İslam’ı ilk kabul eden Türk topluluğu olma özelliğini taşımaktadır. Aynı tarihlerde Hazarlar arasında da İslam’ın yayıldığı bilinmektedir. Tarihi kaynaklardan İdil ve Kama kıyıları boyunda yaşayan Türk toplulukları arasında İslam’ın, X. yüzyılın ilk çeyreğinde yayıldığı ve hatta 922 yılında İdil Bulgar Devleti’nin resmî dini ilan edildiği öğrenilmektedir. Bu tarihten itibaren XVI. yüzyılın ortalarına kadar İslam, bütün kurum ve kuruluşlarıyla, İdil boyundaki Türk topluluklarının başlıca temel kültür unsuru olmuş, onların millî şuurunun ve etnik kimliğinin ayrılmaz bir parçasını oluşturmuştur. Bulgarların din ve medeniyetine dair Rus tarihçisi S.M. Solovyev şu bilgileri vermiştir: *Öteden beri burasını (İdil boyunu) Müslüman Asya kendisine bir vatan yapmış, bu vatan artık bir göçebeler topluluğu olmayıp, bir medeniyet ocağı olmuştur. Eskiden beri burada tüccar ve zanaatçı Bulgar kavmi yerleşmiştir. Rus Slavlarının Oka nehri kıyılarında Hıristiyan kiliseleri tesis etmeye başlamasından çok önce Bulgarlar İdil ve Kama sahillerinde Kur’an dinliyordu...*⁶ Bu ifadeler Bulgarların yerleşik hayata geçerek İslâm medeniyetine erken dönemde dâhil olduklarını göstermesi bakımından önemlidir.

5 Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Çev. A. Kazancıgil), İstanbul 1994, 20.

6 A. B. Taymas, *Kazan Türkleri*, Ankara 1996, 29; A. A. Rorlich, *Volga Tatarları*, (Çev. M. S. Er), İstanbul 2000, 16.

Bulgar ve Hazar Devleti'nin yıkılmasından sonra kurulan, halkının ege-men unsurunu Kıpçakların oluşturduğu Altınordu Devleti ve daha sonra da Kazan Hanlığı döneminde Türk kültürü İslam'la şekillenmiş ve gelişmiştir. Bulgar, Hazar, Altınordu ve Kazan Hanlığı döneminde Türk boyları arasında örf-âdetler, gelenekler, dil ve yaşam tarzının büyük oranda ortaklığı yanında din de Türk zümrelerinin kaynaşmasındaki temel unsurlardan biri olmuştur. Bu arada Bulgar, Hazar, Altınordu ve Kazan Hanlığı'nda diğer dinlerin bilindiği, diğer dinden insanlarla iyi ilişkiler kurulduğu ve onlara hoşgörü ile muamele edildiği burada vurgulanmalıdır.⁷

Kazan Hanlığı XVI. yüzyıla gelindiğinde Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Bu durum merkezî ulusal devlet yapısına sahip olan Moskova Rusyası'nı çok uluslu devletlerin kulvarına sokmuş, aynı zamanda Rus toplum yapısına ilk gayri Slav ve gayri Hıristiyan nüfusu da katmıştır.⁸ Tatarlar böylece Hıristiyan Rus kültür alanına dâhil olmuş ve bundan sonra Tatarların durumu kötüleşmiştir. Çünkü Çarlık Rus Devleti yanına Rus Ortodoks Kilisesi'ni almak suretiyle, doğuya ilerleyişinde karşılaştığı Rus olmayan yeni kavimleri (Rusça *inorodtsı*) Hıristiyanlaştırmayı ve Ruslaştırmayı hedeflemiştir.⁹ Dinî bakımdan son derece mutassıp olan IV. Ivan'ın emriyle 1555 yılında Kazan Piskoposluk bölgesi kurulmuş, Kazan ve Sviyajsk'ı içine alan piskoposluk görevine Guri adlı bir papaz atanmıştır. Guri, Varsonofi ve German adlı papazlarla birlikte Kazan'a hareket etmiştir. Guri'ye hareketinden önce bölge halkını vaftiz etmesi emredilmiştir. İmparatorluk idaresinin bölge halkına bu yönde uygulamaları önemli ölçüde şiddet içermiştir.¹⁰ Ayrıca bu bölgedeki gayri Rus unsurları eritmeyi, Hıristiyanlaştırmayı ve Ruslaştırmayı hedef alan girişimler doğrultusunda kiliseler, manastırlar, okullar açılmış, Tatarca Hıristiyan literatürü oluşturulmuş, misyoner okullarında Tatarlardan kilise görevlisi ve öğretmenler yetiştirilmiş, bunların kendi halkına Hıristiyan propagandası yapması için gerekli altyapı hazırlanmıştır. İdil ve Kama nehirlerinin kıyılarındaki en verimli topraklar Rus din adamlarına ve manastırlara verilmiş, verimli boş araziler Rus göçmenlere ve yerli halktan Hıristiyanlığı kabul edenlere dağıtılmış, Hıristiyanlığı kabul edenler ayrıca çe-

7 Kıpçaklar hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, İstanbul 2000.

8 Rorlich, 83.

9 Bkz. E.A. Mojarovskiy, *İzlojenie hoda missionerskogo dela po prosveşçeniyu Kazanskih inorodtsev s 1552 po 1867 gg*, Moskova 1880, 5; N.M. Matorin, *Religiya u narodov Vol'jsko -Kamskogo kraya*, Moskova 1929, 13; Rorlich, 87-88.

10 Bkz. Mojarovskiy, 13. Tatarlar yanında Çarlık Rusya'nın eritme faaliyetlerine maruz kalan Çuvaşlar'a yönelik etkinlikler ve politikalar için bkz. Durmuş Arık, *Hıristiyanlaştırılan Türkler (Çuvaşlar)*, Ankara 2005.

şitli vergi ve diğer yükümlülüklerden muaf tutulmuştur. Yerli Müslüman halk çorak ve verimsiz toprakların bulunduğu bölgelere sürülmüş, onlara ağır vergiler yüklenmiştir. Böylece Rusya'nın işgaline uğrayan Tatarlar XVI. yüzyıldan itibaren yoğun biçimde Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma şeklinde gerçekleşen eritme faaliyetlerine maruz kalmıştır. Bu faaliyetler neticesinde Tatarlardan bir kısmı XVI. yüzyılda vaftiz edilmiş, ancak istenilen düzeyde bir eritme gerçekleştirilememiştir. Hatta çeşitli menfaatler karşılığında vaftiz olan yerli halk, bu menfaatleri elde edince tekrar eski dinine dönmüştür.¹¹

Sonraki dönemlerde de Tatarları Hıristiyanlaştırmaya yönelik benzer birçok uygulama olmuştur. Bu uygulamalardan bazıları kronolojik sırasına göre şöyledir:

Çar Aleksey Mihayloviç'in 1654'te çıkardığı bir yasaya göre yerli halktan (Tatarların da aralarında yer aldığı gayri Rus unsurlardan) Hıristiyanlığı kabul edenlere 15 ruble verilmesi kararlaştırılmıştır. Aynı yasanın 16. bölümünün 42. maddesinde Tatar beylerine, Hıristiyan olmaları karşılığında, ellerinde bulundurdukları mal varlığını muhafaza etme imkânı sağlanmıştır. Bir başka yasada, Müslüman bir Tatar öldüğünde mal varlığının, birinci dereceden yakını Müslüman mirasçılara değil de, ne kadar uzak olursa olsun Hıristiyan akrabalarına verilmesi belirtilmiştir.¹²

1681, 1713 ve 1715 yılında yayımlanan Çarlık fermanlarına göre; Hıristiyan çiftçi ve işçi bulunduran Müslüman toprak sahiplerinin kısa süre içinde Hıristiyanlığı kabulü, Hıristiyan olmadığı takdirde topraklarının müsadere edileceği bildirilmiş, bundan sonra bazı toprak sahipleri vaftiz olmak durumunda kalmışlardır.¹³

1 Eylül 1720 tarihinde yayımlanan Çarlık fermanında; Hıristiyanlığı kabul edenlerin üç yıl süreyle bütün vergilerden muaf tutulacağı, Yeni Hıristiyanlara verilmek ve onlar için kiliseler kurmak amacıyla Kazan Metropoliti'ne her yıl yüklü miktarda ödenek verileceği belirtilmiştir. 2 Kasım 1722 tarihinde; Çar Deli Petro Kazan Valisine, Hıristiyanlığa geçen Müslümanların askerlikten muaf tutulmasını, halen asker olanların ise salıverilmesini emretmiştir. 2 Haziran 1722 tarihinde; vaftiz olmayı kabul eden suçluların affedileceği ilan edilmiştir.¹⁴

11 Bkz. Taymas, 54-55; Muhammetşin, 15-16.

12 Rorlich, 90-91.

13 Bkz. Muhammetşin, 16-17; Taymas, 64; Rorlich, 92.

14 Bkz. Taymas, 65-66.

Rus Ortodoks Kilisesinin 1723'de eğitim merkezlerinden biri olan Kazan İlahiyat Akademisinde 36 Rus öğrencinin yanı sıra 14 Kreşin (XVIII. yüzyıl dönmesi) Tatar öğrenci bulunmuştur.¹⁵ Bu öğrencilerin Tatarlarla ilişki kurmada geleceğin Ortodoks papazlarının çekirdeğini oluşturması beklenmiştir. 1725 yılına kadar yaklaşık 40 bin gayri Rus unsur (*inorodotsı*) vaftiz edilmiştir. Ancak bu din değiştirme yüzeysel kalmış, din değiştirenler sadece Hıristiyan adını almışlardır.¹⁶

1731 yılında Kazan ve Nijninovgorod Müslümanlarını ve diğer yerli halkı Hıristiyanlaştırmak için Yenikreşinler Bürosu (*Kontora Novokreşenskih Del*) adında özel bir birim kurulmuştur. Bu birimin misyonerlik faaliyeti üç yönde gelişmiştir: İslam'a karşı fiziki saldırılar, ekonomik baskı ve eğitim politikaları.¹⁷

Yenikreşinler Bürosu için 1740 yılı Eylülünde 23 maddelik bir iş programı yayımlanmıştır. Bu program daha önceden yayımlanan fermanlar ve emirler gibi diğer yardımcı tedbirlerle birlikte başarılı olmuş ve 15-20 yıl gibi bir sürede halktan çok sayıda kişinin vaftiz olması sağlanmıştır. Bu bağlamda Yenikreşinler Bürosu'nun müdürü D. Seçenov, ceza evlerinde yatan bazı gayri Rus unsurların hapisten çıkarılması şartıyla Hıristiyanlığı kabul edeceklerini bildirmeleri üzerine Senato ile Sinod arasında gerekli görüşmeler yapılmış, neticede bunların cezaevlerinden çıkarılması, vaftiz edilmesi ve ceza evinden, Hıristiyanlığı kabul ettiklerinden dolayı çıkarıldıklarının mahkumların kendilerine anlatılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca bölgede Hıristiyanlığı kabul edenlere maddi yardım sağlanmış, yaşına, erke ve kadın oluşuna göre belli oranda para ödenmiştir.¹⁸ 2 Şubat 1764'te bu büro kapatılmış ve Müslümanlara yönelik baskılar geçici olarak duraklamıştır.

XVIII. yüzyılda vaftiz olmayı teşvik edici karar ve uygulamalar yanında, Müslümanların dinî yaşamı her yönden sınırlandırılmış, cami ve medreseler yıkılmıştır. İslam'ın halk arasında muhafazasında Müslüman din görevlilerinin nüfuz ve tesirinin etkili olması, aynı zamanda yalnızca ibadet yeri olmayan, öğrenim yeri olarak da hizmet gören camiler aracılığıyla din görevlilerinin etkisini sürdürmesi dikkatleri camiler üzerine çevirmiş ve Rus yetkililer çok sayıda camiye ortadan kaldırmıştır. Yeni camiler açılmadığı gibi özellikle Yenikreşinlerin yerleşim birimlerindeki camiler de yıktırılmıştır.¹⁹

15 Mojarovski, 57.

16 Bkz. Rorlich, 92-93.

17 Bkz. Rorlich, 93-94.

18 Bkz. Taymas, 70-72.

19 Taymas, 80; Rorlich, 94.

Geçmiş günlerin tecrübeleri, XVIII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, bölge Türklerini tamamen Ruslaştırmanın ve Hıristiyanlaştırmanın mümkün olmadığını göstermiştir. Ayrıca XVIII. yüzyılın sonlarında Türkistan ile siyasi ve ekonomik ilişkileri ilerletmek Rus politikalarının temel amaçlarından biri haline gelmiştir. Bu durumun farkına varan II. Katerina, hükümdarlığı döneminde uzlaştırıcı politika izlemeye başlamıştır. Bu dönemde Kazak-Kırgız steplerinde camilerin, medreselerin açılmasına izin verilmiş, Müslüman halkın Çarlık Rusyası'na sadakati sağlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca 1789'da Orenburg Müslüman Dini İdaresi (*Orenburgskoye magometanskoye Duhovnoye Sobraniye*) açılmıştır. Bu dini kurumu açtıran Katerina siyasi emellerini ön planda tutmuştur. Buna rağmen Orenburg Müslüman Dini İdaresi'nin kurulması Müslümanların ayrı bir dinî varlık olarak tanınması anlamına gelmiş, onların birlik şuru ve özgüvenlerine önemli katkıda bulunmuştur.²⁰

Tatarlar arasında Hıristiyanlaştırma faaliyetlerine ivme kazandırabilmek için XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Kitab-ı Mukaddes Cemiyetleri, yayınlarıyla birlikte yaygınlaşmaya başlamıştır. Müslüman halkın aynı tarihlerde dinî yayın işlerinde canlılık göstermesine rağmen, bu cemiyetlerin bazıları doğrudan doğruya Müslümanlara ve diğer gayri Rus unsurlara karşı misyonerlik faaliyetlerini etkili biçimde yürütmüştür. Kitab-ı Mukaddes Cemiyetinin bir şubesi 18 Eylül 1815'de Astrahan'da, 2 Ocak 1818'de ise Kazan'da açılmış ve bu cemiyetler Hıristiyan literatürü bölgede yaşayan gayri Rus unsurların dillerine çevirerek basıp dağıtmış, misyoner faaliyetlerine katkı sağlamış ve ivme kazandırmıştır.²¹

20 Rorlich, 99.

21 Taymas, 105. Müslüman Dinî İdaresinin kurulmasından sonra düşüncelerini daha serbest bir şekilde ifade etmeye başlayan Müslüman din adamlarının baskılarıyla, ancak 1801'de I. Pavel Rusya Müslümanlarının dinî ihtiyaçlarını karşılayacak bir basımevi olan Aziatskaya Tipografiya'nın kurulmasına izin vermiştir. Aziatskaya Tipografiya faaliyetine 1802'de başlamış ve Kazan Gimnaziyası için çalışmıştır. Sponsoru Tatar tüccar A. Burnaşev'dir. Burnaşev üç yıl içinde 11 bin ders kitabı ve 19 bin dinî kitabın basım giderlerini üstlenmiştir. Daha sonra matbaayı Apanayev adlı bir tüccara satmıştır. 1804'de Kazan Üniversitesi kurulduğunda bir de matbaa oluşturulmuş, bu matbaa 1809'da faaliyete geçmiştir. Aziatskaya Tipografiya yeni matbaayla birleşmiş, Aziatskaya adı atılmış ve bir asır boyunca üniversite matbaası Tatarca kitap basımını tekelinde tutmuştur. Yüzyılın ortalarında üniversite matbaası tarafından Arap harfleri ile basılan kitap sayısı yılda iki milyona ulaşmıştır. Söz konusu matbaanın faaliyeti Kitab-ı Mukaddes Cemiyeti toplantılarını Kazan'da tertip ettiği zamanlarda özellikle yoğunlaşmıştır. Faaliyetteki bu artış Tatarların, daha fazla İslamî kitap basmak suretiyle Rus misyonerlerinin şevkini kırma çabası olarak görülmüştür. (Rorlich, 151). 1789'da Rus yayınevleri yanında 1843'de Rahimcan Saidoğlu da bir matbaa kurmuş, bu zat 1843-1862 yıllarında çok sayıda İslamî eseri yayımlamış ve Tatarların en ücra yerleşim birimlerindeki her düzeyden halka ulaşmasını sağlamıştır. Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinin yoğunlaştığı bu dönemde Müslümanların yayın işleri hem Hıristiyanlaşmanın önüne geçilmesine hem de daha önce vaftiz olmuş Kreşinlerin eski dinlerine dönmesine hizmet etmiştir. (Bkz. Taymas, 103-106; Rorlich, 152-155).

I. Nikolay döneminde (1825-1855) misyonerlik faaliyetleri yeniden başlamıştır. Fakat bu dönemde İslam'a yönelik fiziki saldırılara ara verilmiş, ekonomik ödünler artırılmış ve eğitim giderek Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırmanın etkili bir aracı olarak görülmeye başlamıştır. Kreşinlerin İslam'a geri dönüşünü engellemek için Rus idaresi yeni tedbirler almayı sürdürmüştür. I. Nikolay 21 Mayıs 1849'da, Orenburg Müslüman Dini İdaresi'nin Müslüman din görevlilerini atama ve faaliyetleri üzerindeki denetimi kısıtlayan bir kararı onaylamıştır. Ayrıca Kreşin Tatarların Rus köylerinde iskân edilmesini emretmiştir.²²

Misyonerlik faaliyetlerini kolaylaştıran bir araç olarak, XIX. yüzyılın birinci yarısında genelde yerel diller, özelde ise Tatarca üzerinde yoğun olarak durulmuş, Eğitim Bakanlığınca kabul edilen yasa ve yönetmelikler devreye sokularak Hıristiyanlığa ilişkin dini literatürün bir kısmı Tatarcaya çevrilmiştir. Bu çerçevede ilk Tatarca "kateşizm" (ilmihal) çevirisi 1893'te yayımlanmıştır. XIX. yüzyılda Kreşinlere verilen ekonomik imtiyazlar artırılmıştır. Senatonun 25 Temmuz 1849 tarihli bir kararı Hıristiyan olan yabancılar (*inorodotsı*) için şu imkanları sağlamıştır: Baş vergisinden (*poduşniye*) hayat boyu muafiyetin yanı sıra, diğer tüm vergilerden altı yıl muafiyetle kişi başına 15-30 gümüş ruble, aile başına ise 30 rubleden oluşan aile yardımı.²³

Kazan İlahiyat Akademisi ve Kazan Üniversitesi Türk Dili Profesörü olan N. İlminski (1822-1891) XIX. yüzyılda eğitimle ilgili faaliyetlere, öncülük etmiştir. Akademiye sunduğu bir projede başlıca misyonerlik araçlarının "okul", "öğretmen" ve "yerel dil" olması gerektiğine dikkat çekmiştir. İlminski için yerel dilde eğitim izlenecek siyasetlerden biri değil, başlıcası olmuştur. İlminski aynı zamanda İslam'ın tesirini kırmak için onun bilinmesi, güç kaynaklarının ve kırılğan noktalarının anlaşılmasına önem vermiş, Kazan İlahiyat Akademisinde 1854'te "İslam'la Mücadele Bölümü"nü açtırmıştır. İlminski'nin "yabancıların eğitimi ile ilgili tedbirlere ilişkin kurallar"ı (*Pravila o merah k obrazovaniyu inorodtsevu*) içeren programı Eğitim Bakanlığınca 26 Mart 1870'te onaylanmış ve resmen kabul edilmiştir. Okul sistemini yerli öğretmen ve yerel dillere dayandıran İlminski, özellikle üç tip okul fikrini uygulamıştır: Rus-Tatar Okulları (*Russko-Tatarskiye Şkoly*), Kreşin Tatar Merkez Okulu (*Tsentralnaya Kreşeno-Tatarskaya Şkola*) ve Yabancılar İçin Kazan Öğretmen Okulu (*Kazanskaya İnoredçeskaya Uçitelskaya Seminariya*).²⁴

22 Rorlich, 101.

23 Rorlich, 99-100.

24 İlminski sistemini Müslümanlar arasında uygulamak için ciddi girişimler olmuştur. Eğitim Bakanı D.A. Tolstoy, İlminski'nin gayri Rus Hristiyanlar için plânladığı okulları, devlet desteğiyle Müslümanlar için de açarak önemli rol oynamıştır. İlminski'nin Ortodokslar arasındaki çabala-

Rus-Tatar okulları, müfredatında İslam dini ve Tatarcanın yanı sıra Rusçaya ve aritmetiğe de yer vermiştir. 1863'de kurulan ve 1913'e kadar varlığını sürdüren Kreşin Tatar Merkez Okulu, kendi köylerinde okullar kurup böylece daha geniş bir kitleyi misyonerlik faaliyetinin denetimi altına sokacak öğretmenleri yetiştirmek amacıyla açılmıştır. 1863-1913 yılları arasında 4453 erkek ve 1885 kız bu okulda öğrenim görmüş, bunlardan 885'i (635'i erkek ve 250'si kız) öğretmen olarak mezun olmuştur: 163'ü papaz, 29'u papaz yardımcısı, 45'i mezmur okuyucusu olarak görev almıştır. Ayrıca burada 77 farklı dinî kitaptan toplam 565139 nüsha basılmıştır. 1872-1914 yılları arasında varlığını sürdüren Yabancılar İçin Kazan Öğretmen Okulu yalnızca 1863-1881 yılları arasında bu tür okullarda görev yapmak üzere 231 öğretmen yetiştirmiştir.²⁵

Kreşinler için Kiril alfabesine dayalı yeni bir alfabenin oluşturulmasıyla, onlara yönelik okulların açılmasıyla ve Rus Ortodoks Hıristiyanlığa ait gerekli literatürün Kreşinlerin diline çevrilerek yayımlanmasıyla XIX. yüzyılın

rına tam destek veren Tolstoy aynı zamanda, Avrupa medeniyetinden uzaklaştığını düşündüğü Müslüman kitlelere nüfuz etmek istemiş ve Rus-İslâm okullarının kurulmasında İlminski'nin tecrübesine güvenmiştir. O, örnek olarak Kazan'da Kreşin Tatar Merkez Okulu'nun (Tsentralnaya Kreşçeno-Tatarskaya Şkola) başarısını ifade etmiştir. (I.T.Kreindler, *Educational Policies Toward Eastern Nationalities in Tsarist Russia*, Columbia 1969, 164). Bu yönde Rusça-Tatarca eğitimin başlangıcını Eğitim Bakanlığı gerçekleştirmiştir. Ufa ve Simferopol şehirlerinde 1872'de Tatar Öğretmen Okulları açılmış, sonra 1876'da Orenburg Okul Bölgesi Kazan'dan ayrılmıştır. Bu okullardaki öğretim, İslâm dini dersleri dışındakiler, İlminski'nin papaz okullarında olduğu gibi çoğunlukla Rusça olmuştur. Bu öğretmen okullarına ek olarak bazı Rus-Tatar ilkokulları ve Müslümanlara ait okullarda Rus sınıfları açılmıştır. Bu okulların gerçek sayısı hakkındaki bilgiler çelişkili ve yetersizdir. Ancak bu bilgiler arasında Kazan'da XIX. yüzyılın sonunda 57 okulun bulunduğu, 1892'de yalnızca 9 Rus-Tatar okulunun mevcut olduğu kaydedilmiştir. Ayrıca Kazan'da 1905'te yalnızca iki Rus-Müslüman ilkokulunun bulunduğu, Üçüncü Duma'ya bir Kazan Milletvekilinin Rus-Tatar ilkokullarının sayısını 24 olarak verdiği belirtilmiştir. (Kreindler, 169; Rorlich, 87). Rus-Tatar ve Rus-Başkurt okulları Tatarlarca ve Başkurtlarca desteklenmemiş, sayısının az olmasına rağmen öğrenci kaydetmekte zorluklarla karşılaşmıştır. Meselâ, Simferopol Öğretmen Okulu ilk on beş yılını otuz bursla bile dolduramamıştır. Bu okullar 1880'den itibaren, ileri görüşlü Müslümanların Batılı bir eğitimin kendilerine çıkar yol sağlayacağına inanmaya başladıklarında, gözde okullar hâline gelmiş, Rus-Tatar ve Rus-Başkurt okullarının Müslüman kesim arasında rağbeti artmıştır. Tatar ve Başkurtların yayımladığı bir çok gazete Rusça bilmenin önemi ve Müslümanlar arasında modern eğitimin yaygınlaşmasının gereği üzerinde durmuştur. (Kreindler, 195). Bu durumda İlminski'nin Müslümanların eğitimi için gösterdiği önceki ilgisizliği değişmiş ve karşı koymaya başlamıştır. Bununla beraber o, engel olmaya çalışmışsa da devletin Müslüman unsurların eğitimi için uygulamalarını durduramamıştır. (Kreindler, 170).

25 Rorlich, 102-103. 1867'de Guriy Misyoner Kardeşlik Teşkilatı okul faaliyetinde bir canlanmaya yol açmıştır. 1870'te İdil bölgesinde 62 Kardeşlik okulu yer almıştır. Bu okullardan 39'u Hıristiyan Tatarlar, 11'i Mariler, biri Udmurtlar, biri de Ruslar içindi. (Bkz. A.F. Efirov, *Neruskiye şkoli Povolja, Priuralya i Sibiri*, Moskova 1948, 11-17).

ortalarında Kreşinler arasında Hıristiyanlık yer edinmeye başlamıştır. Bunun yanında Kreşin Tatar çocukların, misyoner okullarında kendi anadilinde öğrenim veren Kazan Merkez Kreşin Tatar okullarında okuması, sonra Kazan Öğretmen Seminerinde öğrenimini sürdürmesi, daha sonra da Kazan İlahiyat Akademisine devam etmesi onlar arasından entelektüellerin ve Hıristiyan din adamlarının yetişmesine imkân hazırlamış, bu da onlar arasında Hıristiyanlığın yerleşmesine katkı sağlamıştır.

İlminski Sistemi hem Tatarlar hem de Ruslar tarafından eleştirilmiştir. Tatarların eleştirisi, Ruslaşmadan duyulan korkuya dayanmıştır. Ruslar ise İlminski'nin yerel dillere verdiği önemin, gayri Rus unsurlar arasında milliyetçiliğe ve ayrılıkçılığa yol açmasından endişe etmiştir. İlminski, sistemini savunmak için Tatarca dışındaki diğer yerel diller ihmal edildiğinde halkın kolayca Tatar dilini ve kimliğini benimseyeceğini ileri sürmüştü, güçlü, birleşik bir Tatar milleti ile karşılaşmaktan duyduğu korkuyu dile getirerek, zayıf bir yabancı kitleyle uğraşmanın tercih edilmesi gerektiğini açıkça ifade etmiştir. İdil-Ural bölgesinde bir Tatar milletinin oluşması ihtimalini bertaraf etmek ve aynı zamanda asimilasyonu kolaylaştırmak için hükümetçe alınan yasal tedbirler İlminski politikalarının desteklenmesi anlamına gelmiştir.²⁶

Kreşinler XVI. yüzyıldan itibaren Rus kültür etkisi altına girdikten sonra geleneksel giysilerinde, tören takviminde, bayram kutlamalarında, sözlü ve yazılı edebiyatında değişiklikler olmuştur. Uzun süre Ruslara yakın bölgelerde ya da onların çoğunlukta olduğu yerleşim birimlerinde yaşayan Kreşinlerin bir kısmı Ruslaşmıştır. XVI. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan Hıristiyanlaşma sürecinin ilk birkaç asrında Kreşinler, Rusçayı bilmediklerinden ve Hıristiyanlığı gönülsüz kabul ettiklerinden Hıristiyan öğretilerini gerektiği şekilde öğrenememiş ve bu dinin gereklerini üstünkörü yerine getirmişlerdir. Aynı zamanda eski inanışlarından kopamayan Kreşinler, eski inanışlarına, âdet ve geleneklerine bağlılıklarını sürdürdüklerinden, Rus bilim ve din adamları tarafından uzun süre “çift inançlılar” olarak nitelendirilmişlerdir. Dinî tazyik ve baskılar içeren kanunlara, uygulamalara, İslam mukaddesatına saldırılara karşı çeşitli tarihlerde Tatarlar arasında isyan çıkmış, Müslüman kesim misyoner faaliyetlerine karşı direnmiştir.²⁷ Ancak ısrarla XX. yüzyıla kadar devam eden Hıristiyanlaştırma faaliyetleri, Tatarlar arasından “Kreşin Tatarları” adıyla Türk tarihinde Hıristiyan bir Türk gurubu ortaya çıkarmıştır.

26 Bkz. Rorlich, 103-104

27 Çeşitli tarihlerde bölgede gerçekleşen isyanlar hakkında bkz. Taymas, 60-62, 76-79, 86-94.

Kreşin Tatarların İslam'a Dönüş Hareketi

Kazan'ın Ruslar tarafından işgalinin ardından kurulan piskoposlukta bölge halkını Hıristiyanlaştırmakla görevlendirilen ilk piskopos Guri'nin ölümünden sonra, vaftiz edilmiş olan gayri Rus unsurlarla birlikte Kreşin Tatarları arasında İslam'a dönüş ciddi bir sorun haline gelmiştir. Dönemin Metropoliti Germogen, Çar Feodor İvanoviç'e yazdığı bir mektupta vaftiz edilmiş Tatarlardan bazılarının önceki inanışlarına tamamen döndüklerinden ve diğerlerinin de sadece ismen Hıristiyan olduklarından şikâyet etmiştir.²⁸ Çoğu zaman katı bir biçimde uygulanan Hıristiyanlaştırma yönündeki cezalandırıcı ve uzlaştırıcı tedbirler din değiştiren Tatarların sayısını artırmada fayda sağlamamış, aksine, Tatarların hoşnutsuzluğunu artırmış ve onları isyana teşvik etmiştir. Tatarların 1669 ve 1670'deki Stefan Razin isyanına katılması bunu teyid etmektedir.²⁹

Hıristiyanlığın Tatarlar üzerindeki etkisi, en azından belli bir süre, yüzeysel düzeyde kalmıştır. 1729 yılında Kazan Metropoliti Silvester hükümete sunduğu raporda bu konu hakkında şu bilgilere yer vermiştir: *Ataları 170 yıl önce vaftiz olmayı kabul etmiş olan Kreşin Tatarların yaşamında Hıristiyanlığa özgü bir yaşam tarzına rastlanmamaktadır. Onlar ne ibadete katılıyor, ne Rusça konuşuyor, ne kiliseyi ziyaret ediyor, aksine kendi Tatar âdetlerini koruyorlar, Tatar mezarlıklarına defnediliyorlar ve çocuklarını da vaftiz ettirmiyorlar.*³⁰ Bu dönemde söz konusu Kreşinlerin büyük çoğunluğu korku ve baskıyla vaftiz olduğu için ilk fırsatta kitle halinde tekrar İslam'a dönmüşlerdir.

Özellikle XIX. yüzyılda Müslüman mahallelerinin yeniden örgütlenmesi ve İslam literatürünün çoğalarak yaygınlaşması Kreşinler arasında İslam'a geri dönüş hareketini hızlandırmıştır. Bu bağlamda Müslüman kesim Kreşin kardeşlerini İslam'a geri döndürmek için harekete geçmiş, özellikle Müslüman din görevlilerinin bu hareketi XIX. yüzyılın başlarında artmış ve etkili olmuş, geçmişte zorla vaftiz edilmiş olan Tatarların İslam'a dönme hareketi XIX. yüzyıl boyunca ısrarla devam etmiştir.³¹ Kazanlı Müslüman Tatarlar XX. yüzyılın ilk on yılının sonlarında bir "İslamî Tebliğ Heyeti" örgütlemiş,

28 Bkz. Mojarovski, 24; Muhammetşin, 16.

29 Rorlich, 91.

30 Muhammetşin, 17.

31 Rorlich, 100. 1828-1829 yılları arasında Kazan ve Simbirsk vilayetlerinde Yenikreşinlerin çoğu İslam'a dönmüştür. Buna dair kayıtlarda şu rakamlara yer verilmiştir: Kazan'da sayıları 19016 Eskikreşin'in 3251'i; 12129 Yenikreşin'in 10526'sı; Simbirsk'te ise 2667 Yenikreşin'in 2532'si İslam'a dönmüştür. (Bkz. Rorlich, 102).

bu heyet özellikle Çuvaşların ve Kreşin Tatarların çocuklarının Müslüman medreselerinde okumasını sağlamıştır.³²

Kreşinleri Hıristiyanlık'ta alıkoymak için 1908 yılında Rus hükümeti ilk önce Nijni Novgorod'da, daha sonra Kazan'da Müslüman din görevlilerine Kreşinleri etkilememeleri yönünde bir genelge yayımlamıştır. 1910 yılında İçişleri Bakanlığı Kont A.P. İgnatıyev'in başkanlığında, İdil bölgesindeki Tatar Müslüman etkisini önleyecek tedbirler planlamak amacıyla özel bir konferans tertip etmiştir. Bu konferans Müslüman Dinî İdaresini, Tatar kökenli olmayan diğer gayri Rus unsurların Tatarlaşmasına katkıda bulunan yapay bir İslam merkezi olarak nitelendirerek dinî idarenin gücünün kısıtlanmasını önermiş ve daha sonra bakanlık bu yönde kararlar almıştır.³³ İslamlaşma hareketine karşı bir tedbir olmak üzere, yeniden İslam'a dönmek isteyenlere nasihatte bulunmak için çeşitli yerlere papazlar gönderilmiş, Kazan Piskoposu da valilere başvurarak, nasihatçı papazlara devlet memurları tarafından yardım edilmesini rica etmiştir. Papazların ve devlet memurlarının bu yöndeki hapse atma, işkence ve Sibiryaya sürgün etme gibi katı uygulamalarına karşı Kreşinler şiddetle mukavemet göstermiş ve ağır sıkıntılara katlanmışlardır. Hıristiyanlaştırma faaliyetlerine mukavemet gösteren Kreşinlerin bir kısmı eskisi gibi dıştan Ortodoks içten Müslüman oldukları halde XX. yüzyıla girmiştir. Bu kesimden bazıları 1905-1906 yıllarında oluşan ve kısa süren hürriyet ortamında İslam'a dönebilmiştir. Yaygın kanaate göre 1917'den sonra İslam'a geri dönmek isteyip de dönemeyen Kreşin artık kalmamıştır. Bu kesim ya İslam'dan çok uzaklaşmış kimselerden ya da "geleceksel inanışlarını sürdüren" (animist, şamanist) vaftiz olan Eskikreşinler'den ibaret olmuştur.

Kreşin Tatarların Bazı İnanışları

Kreşin Tatarların din tarihini ve inanışlarını; geleneseli Türk dinî inanışları, İslam ve Hıristiyanlık'la bağlantılı olarak incelemenin mümkün olduğunu belirtmiştik. Burada Kreşinlerin inanış ve uygulamalarını ayrıntılı olarak ortaya koyacak değiliz. Onların inanış ve uygulamalarındaki bazı unsurlardan hareketle inanışları hakkında bir kanaat sahibi olunmasına gayret ede-

32 Rorlich, 172. Bununla birlikte heyet Litvanya Tatarları ile de ilgilenmiştir. Bunlar Polonyalılar ve Ruslar tarafından önemli derecede asimile edilmişlerdi ve geriye sadece dinleri kalmıştı. Bu Tatarlar Müslümandı, ancak kendi kültürlerine yabancılaşmışlardı. Kazan Tatar İslamî Tebliğ Heyeti'nin görevi Litvanya Tatarlarının İslamî kimliklerine ve millî hassasiyetlerine süreklilik şuurunu aşılamaya çalışmaktı. Heyet bu amacına iki yolla ulaşmayı tercih etmişti: Litvanyalı Tatar çocuklarını Kazan'a getirip onları, atalarının dil ve kültürünü öğrenebilecekleri yerel medreselere kaydetmek ve İdil bölgesinden Baltık yöresine öğretmenler göndermek. (Bkz. Rorlich, 172-173).

33 Rorlich, 128.

ceğiz. Kreşinlerin din tarihini incelerken, genel olarak dinî inanışların “tarih aşan” bir özelliğe sahip olduklarından söz etmiştik. Bu bağlamda Kreşin Tatarların eski kültürlerinden gelen bazı inanış ve uygulamalarını yaşattıkları görülebilmektedir. Bunlar, Kreşinlerin Hıristiyanlık anlayışı ve Hıristiyanlığa bağlılık derecesi hakkında da önemli bir fikir vermektedir.

Günümüzde Rus Ortodoks Kilisesinin büyük önem verdiği ve Hıristiyanlık bilincini güçlendirmeye çalıştığı Kreşinlerin, diğer Müslüman Tatarlardan koparılmalarından sonra yaşanan tarihi süreçte olduğu gibi, XX. yüzyıl başlarında bile Hıristiyanlık şuur ve bilincini tam olarak kazanamadıkları Rus kaynaklarınca da her zaman itiraf edilmiştir. Onların yaşamında Hıristiyanlık ne öğretileriyle ne de ahlaki özellikleriyle yer edinebilmiştir. Kreşinler Hıristiyanlıktaki Tanrı anlayışını anlayamamış ve kavrayamamışlardır. Hıristiyanlıktaki “teslis-üçleme inancı” onlar tarafından anlaşılabilir kalmıştır. Onlar, İsa Mesih hakkında, ismi dışında Hıristiyanlığın öğrettiği bilgilere sahip olamamışlardır. Hz. İsa’yı da bir peygamber olarak kabul etmişler, hatta bu konuda Müslüman Tatarlar arasında yaygın olan bilgiye sahip olmuşlardır.³⁴ Kreşinlerin Hıristiyanlık’taki tanrı anlayışı hakkındaki inanç ve bilgi düzeyi onların genellikle kilise görevlilerine, kiliselerdeki ikonlar hakkında: *Acaba bunlar tanrı mı? Müslümanlar, Rusların bu ikonları Tanrı olarak tazim ettiklerini söylüyorlar.*³⁵ şeklindeki sorularından da anlaşılabilir. Bunun yanında diğer Hıristiyanları heyecanlandıran, Mesih’e, havariilere ve azizlere duyulan sevgiyi harekete geçiren bilgi, rivayet ve hikâyeler Kreşinler için aynı etkiyi göstermemiştir.

Hıristiyanlık’taki inanç konusundaki bilgi ve bilinç düzeyi oldukça düşük olan Kreşinlerin, kilise ayinlerine karşı tutumu da bundan farklı olmamıştır. Onlar çoğu zaman en önemli kilise ayinlerine bile kayıtsız kalmışlar, Ruslarla karşılaştırıldığında hiçbir ayine gönüllü olarak katılmamışlardır. Çok nadir ve zaruret durumunda kilise ayinlerine katılan Kreşinler günah itirafı ve ekmek-şarap ayini için kilisede yalnızca evlilik ve ölüm söz konusu olduğunda bulunmuşlar, çoğu bu inanışlardan da habersiz kalmışlardır. Evlilik öncesinde bu ayinlere katılmalarının nedeni ise bazı papazların onlar için kilisede düğün ayini yapmak istemeyişidir. Onların en gayretli olanları dahi sabah yataklarından kalktıklarında, evden işe çıktıklarında ve akşam eve döndüklerinde dua etmemiş, herhangi bir işe başlamadan önce ve sonrasında Kreşinlerden tanrının adını andıkları duyulmamıştır.³⁶

34 *Zametka o religiozno-nravstvennom sostoyanii Kreşenih Tatar*, Kazan 1875, 7.

35 Bkz. *Zametka o religiozno-nravstvennom sostoyanii Kreşenih Tatar*, 6.

36 Bkz. *Zametka o religiozno-nravstvennom sostoyanii Kreşenih Tatar*, 9.

Kreşinler kilise kutlamalarına ve bayramlarına da ilgisiz kalmışlardır. Onlar toplu olarak yapılan ayinlere ya da törenlere katıldıklarında duaya katılmazlar, haç çıkarmazlar, kilise kurallarına riayet etmezler ve genellikle kendi aralarında konuşmayı tercih ederler. Hıristiyanlık'ta belli zamanlarda perhiz şeklinde gerçekleştirilen orucu da tutmazlar.³⁷

Kreşinlerin Hıristiyanlık anlayışı, bu dinin öğretilerine, inanç ve uygulamalarına karşı duyarsızlığı onların İslam'la olan ilişkilerini koparamamış olmalarıyla açıklanmaktadır. Kaynaklar, genellikle Kreşinlerin yalnızca dış görünümüyle Hıristiyan olarak değerlendirilebileceğini bildirmektedir. Çünkü onların yaşamından İslam'a özgü özellikler tam olarak çıkarılamamış ve istisnasız bütün Kreşinlerin iç dünyasında büyük oranda İslam'a ait bilgi ve anlayış yer almıştır. Çoğu zaman Kreşinler herhangi bir dini anlayıştan söz ettiklerinde Hıristiyan görünüm altında İslam öğretilerinden söz etmişlerdir. Bu yönüyle Kreşinlerin dinî bilgi ve anlayışları Hıristiyanlıkla karışmıştır.³⁸

İslam'ın Kreşinlerin yaşamındaki izlerine gelince; Hz. Muhammed'in Tanrının peygamberi olduğu inancı onlar arasında güçlü biçimde hissedilmiştir. Hıristiyanlığa sıkı biçimde bağlı olanlar arasında ise Hz. Muhammed'in bir aziz olduğuna inanılmıştır.³⁹ Bu inanç, Kreşinlerin Hz. Muhammed'e sempati duymasına yol açmıştır.

Kreşinler arasında ölen birinin kabre konulmasından sonra iki sorgu meleğinin gelerek ölüye dini hakkında sorular soracağına, sonra bu meleklerin inançlılara cenneti göstereceğine, inançsızların ise kabir azabına maruz kalacağına dair Müslümanlar arasında yaygın olan inanişe rastlanmıştır.⁴⁰

Kreşinler arasındaki inanışların ve rivayetlerin birçoğu İslam kökenlidir. Onlar arasında Hz. Muhammed'le ilgili bir inanişe da yaygın olarak rastlanmıştır. Buna göre Hz. Muhammed yiyeceklerle ilgili helal ve haramları belirleyeceği zaman şeytan bu mevzuata zarar vermek isteyerek Hz. Muhammed'e, insan kanını helal kılmasını sağlamak için bir sivrisinek göndermiştir. Sivrisinek Hz. Muhammed'in kulağına yaklaşır ve şeytan ona vesvese verdirmek ister. Bu arada Tanrı Cebrael adlı meleği gönderir. Cebrael kanatlarıyla sivrisineği oracıkta öldürür. Böylece insanlık, insan kanının kullanılmasına izin verilmesinden kurtulur.⁴¹

37 Bkz. *Zametka o religiozno-nravstvennom sostoyanii Kreşenih Tatar*, 11-13

38 Bkz. *Zametka o religiozno-nravstvennom sostoyanii Kreşenih Tatar*, 14.

39 Bkz. *Zametka o religiozno-nravstvennom sostoyanii Kreşenih Tatar*, 15.

40 Bkz. *Zametka o religiozno-nravstvennom sostoyanii Kreşenih Tatar*, 16.

41 *Zametka o religiozno-nravstvennom sostoyanii Kreşenih Tatar*, 19.

Kreşinler, Hz. Adem'in 70 çocuğu olduğuna ve her birinden ayrı bir lisanın ortaya çıktığına inanmaktadır. Bölgedeki diğer Hıristiyanlar arasında rastlanmayan bu inanışın da İslam menşeli olabileceği belirtilmektedir.⁴² Kreşinler arasında “İblis”, “kâfir” gibi hakaret ve küfür sözlerine de rastlanmaktadır.⁴³

İslam'ın etkisi yalnızca Kreşinlerin rivayet ve inanışlarında değil, onların günlük yaşamında da açıkça görülebilmektedir. Kreşinlerin ağzından Müslümanlar arasında yaygın olan sözlerin kullanılması dikkat çekmiştir. Özellikle Kreşin kadınlar her zaman ve her yerde bu tür sözleri tekrarlamışlar, herhangi bir işe başlayacaklarında “bismillah”, herhangi bir işi bitirdiklerinde ise “elhamdülillah” ya da “Allaha şükür” sözlerini kullanmışlardır. Bu tür sözlerin dışında onlar arasında Müslüman Tatarlara özgü birçok uygulama ve âdet de muhafaza edilmiştir. Bunların en başında “kurban” uygulaması gelmiştir. Kurban, bütün Kreşin yerleşim birimlerinde onların vazgeçemediği bir tören olmuştur.⁴⁴ Kreşin Tatarlarında kurbanın farklı bir uygulaması olarak “tavuk kurbanı”na da rastlanmıştır. Bu uygulama bütün köy halkı tarafından belli bir tarihte, (genellikle bu tarih Temmuz ayı içinde yer almış, bu aydan önce ya da sonra da köy halkının belirlemesine göre tarih değişebilmiştir.) gerçekleştirilmiştir. Tavuğu olmayanlar ya da fakirler onun yerine 10 yumurta sunmuşlardır. Bu hayvanlar yaşlı bir Kreşin tarafından “bismillahirrahmanirrahim” diyerek kesilmiş, daha sonra kadınlar kesilen tavukları temizleyip çorba şeklinde yemeği hazırlamışlardır. Bunun için nehrin yakınında ateşler yakılmış ve ateş üzerine üç kazan konulmuştur. Ayrıca beraberlerinde getirdikleri çok sayıda tavada omlet yapmışlardır. Gün batışına yemekler hazırlanmış, daha sonra kadınlar yere sofrayı örtülerini dörtgen biçiminde sermişler, onların üzerine de muntazam olarak çorba taslarını ve omletleri koymuşlardır. Daha sonra güneye dönerek Tanrıya dua etmeye başlamışlar, bu sırada kadınlardan hiçbiri haç-istavroz çıkarmadan, hepsi belini bükerek (rüku gibi) tazimde bulunmuşlar ve *Ey Allah! Çakan aşıklar-ga tyubya tuklaçing birsen!* (Ey Tanrım! Ektiğimiz ekinlere bereket ver.) şeklinde dua etmişlerdir. Bu esnada bu törene katılmayan erkekler buraya yakın bir yerde davet edilmeyi beklemişlerdir. Erkekler davet edilip geldiklerinde onlar da yüzleri güneye dönük olarak, eğilerek, şapkalarını ve haç-istavroz çıkarmadan aynı şekilde Tanrıya dua etmişlerdir. Daha sonra hep birlikte kurbanı yemişler ve böylece tören tamamlanmıştır. Kreşinlerde kur-

42 Zametka o religiozno-nravstvennom sostoyanii Kreşenih Tatar, 18.

43 Zametka o religiozno-nravstvennom sostoyanii Kreşenih Tatar, 17.

44 Zametka o religiozno-nravstvennom sostoyanii Kreşenih Tatar, 20.

ban hayvanlarının “bismillah” diyerek kesilmesi, kadın ve erkeklerin haç çıkarmaması, yalnızca rüku şeklinde eğilmesi gibi uygulamalarda bu inanışların geleneksel inanışlarla karışık İslamî motifler içerdiği görülmüştür.⁴⁵ Hatta bu törende dua sırasında güneye dönülmesi de İslam’ın bir tesiri ve izi olarak görülmüştür. Çünkü Kreşinlerin yaşadığı coğrafyada kible tam olarak güney tarafa düşmektedir.

Kreşinlerde “sıyr kurmanı” (sığır kurbanı) uygulamasına da rastlanmaktadır. Bu kurban üç yılda bir gerçekleştirilmektedir. Kurbanlık zengin biri tarafından satın alınmakta, daha sonra kurbana katılan herkese ücret bölünmektedir. Kurbanın beyaz olması ya da biraz kızıl veya kızılla karışık olması gerekmektedir. Kurbanın üzerinde karalık bulunmamasına, gebe ve buzağılamamış olmasına azami dikkat gösterilmektedir. Aksi halde böyle bir hayvan kurban için uygun değildir. Bazen böyle bir kurbanı beyaz attan seçerler. Kreşinlerde kurban olarak koyun da kesilmektedir. Koyunda da sığır kurbanında aranan özellikler aranmaktadır. Bu kurbanlar toplu olarak yapılmakta, bunların dışında fertlerin tek başına ya da ailece yaptıkları kurban uygulamalarına da rastlanmaktadır.⁴⁶

Her ne kadar Kreşinlerin XVI. yüzyıldan itibaren Hıristiyanlığa sağlam bir şekilde bağlanmaları, bu dinin öğretilerini öğrenmeleri, kavramaları ve yaşamlarına aktarmaları beklenmişse de bunda başarılı olunamamıştır. Şöyle ki, Kreşinlerin yaşamında karşılaşılan İslam’a ait inanış, uygulama ve törenlerin Hıristiyanlığa ait olanlardan daha fazla olduğu gözlenmiştir. Çoğu Kreşin yerleşim biriminde –istisnalar olmakla birlikte- Hıristiyanlığın ne öğretisi ne de törenleri görülebilmektedir. Hatta halk arasında dolaşan rivayetler bile Hıristiyanlığa ait özelliklerden daha çok İslamî nitelikler taşımıştır. Onlara Hıristiyanlığın temel öğretileri ve uygulamaları sorulduğunda alınan cevap: “bunu biz nereden bilelim?”, ya da “şimdiye kadar böyle bir şey duymadık.” şeklinde olmuştur.⁴⁷ Çünkü onlar yalnızca ismen Hıristiyan olmuşlar ve onların Hıristiyanlık anlayışı sözde ve yüzeysel düzeyde kalmıştır. Hatta kilise görevlilerinin verdiği bilgilere göre onlar bunun farkında da olmamışlardır. İslam kökenli bütün bu inanışlar Kreşinleri her zaman İslam ve Müslümanların tesirine açık hale getirmiş, onların İslam’a yaklaşmasına katkı sağlamış ve bu yüzden Kreşin Tatarları öteden beri İslam’a dönmeye eğilimli olmuşlardır.

45 *Zametka o religiozno-nravstvennom sostoyanii Kreşenih Tatar*, 21.

46 Bkz. *Zametka o religiozno-nravstvennom sostoyanii Kreşenih Tatar*, 22-25.

47 Bkz. *Zametka o religiozno-nravstvennom sostoyanii Kreşenih Tatar*, 6.

Sonuç

Müslüman Tatarlarda öteden beri sağlam bir dinî kuruluş, sistemli bir dini yapı mevcut olmuştur. Bunun nedeni Tatarların milli ve kültürel kimliğinin şekillenmesinde İslam'ın oynadığı büyük roldür. Sovyet Sosyologları, Sovyet Müslümanlarının sahip olduğu şuurun bariz bir özelliğinin, millî ve İslamî kimliklerinin birbirleriyle iç içe girmiş olmasından kaynaklandığına dikkat çekmiştir. Bundan dolayı onlar Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinde öncü rol üstlenen Rus Ortodoks misyonerlerine ciddi biçimde karşı koymuşlardır. Hatta misyonerlerin Hıristiyanlaştırma yönündeki girişim ve gayretleri karşısında Tatarlar, komşu kavimler arasında İslam'ın yayılmasında etkili olmuşlardır. Bu konuda M. Pinegin şunları kaydetmiştir: *Bu ülkede İslam, yalnız Hıristiyanlığa karşı koymakla kalmamış, putperestler (animistler, şamanistler) arasında din yaymakla da uğraşmış ve bu yolda epey muvaffak da olmuştur. Bazen Ortodokslar bile İslamlaşmak tehlikesine maruz kalmıştır.*⁴⁸

Misyoner faaliyetlerinde XIX. yüzyılda eğitim alanındaki girişimleriyle dikkat çeken İlminski, gayri Rus unsurların dil ve kendilerine özgü diğer özelliklerin öne çıkarılmasını savunmuştur. Hıristiyanlık'tan ayrılma faaliyetlerinin çok hızlı olduğu o dönemlerde, İslâm'ın yayılma tehlikesine dikkat çeken İlminski, Tatarların bölgedeki diğer kavimleri dil, kültür ve etnik bakımdan etkilemesinden duyulan korkuyu ve zamanla güçlü bir Tatar milleti ile karşılaşılmaktan duyulan endişeyi dile getirmiştir. İlminski dönemin Eğitim Bakanı Pobedonotsev'e yazdığı 28 Haziran 1891 tarihli mektupta bu endişelerini şöyle ifade etmiştir: *Bazı halklar için tehlikeli olur düşüncesiyle onlara yeterli oranda kendi dillerini okullarına ve kiliselerine sokmalarına izin verilmezse, o zaman bütün yabancılar bir dilde ve bir inançta birleşirler: Tatar dilinde ve İslâm'da. Yabancıların dillerinin okullara ve kiliseye girmesine izin verilirse, bazı kavimler millet olarak ayrılabilir, çok farklı ve küçük kitleler ortaya çıkar. Bu milletlerin Müslümanlığa bir sempatisi olmaz, fakat Rus halkıyla en azından din birliği oluşur. Seçim sizin!*⁴⁹ Bu şartlar altında Tatarların genel olarak XVI-XX. yüzyıllar arasında hiç değişmeyen Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma siyasetine tepkisi din, dil ve kültürlerine daha sıkı sarılmaları biçiminde ortaya çıkmıştır. Ancak Tatarlarca gösterilen her türlü mukavemete rağmen onlar arasından "Kreşinler" adı verilen ayrı bir dinî gurubun oluşması engellenememiştir.

48 Taymas, 57.

49 Bkz. *Sotrudnik Bratstva Sv. Guriya*, Kazan 1911, No: 3, 34-35.

Kreşin Tatarların din tarihi özellikle XVI. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar yaşanan süreçte, başka bir kültür ortamında “birlikte yaşama” tecrübesinin de farklı bir boyutunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Günümüzde yoğun olarak Tataristan’da, Başkurdistan’da ve diğer komşu bölgelerde yaşayan Kreşin Tatarlar kendilerini diğer Tatarlardan ayrı bir etnik gurup gibi görmektedir. Tatarların bir parçası oldukları halde Kreşinlerin kendilerini farklı bir etnik gurup gibi görmesi ya da göstermeye gayret etmesi, millî kimliğin şekillenmesinde dinin büyük bir rol oynadığını göstermesi bakımından önemlidir. Kreşinler arasında zaman zaman tekrar İslam’a dönüş hareketleri gerçekleşmişse de Hıristiyanlıkla birlikte onların kültüründe değişim yaşanmış, bu değişim onların kendisini ayrı bir etnik gurup gibi görmesine zemin hazırlamıştır.

Çuvaşlar ve Gagauzlar gibi diğer Hıristiyan Türk toplulukları arasında tarihteki yerini almış olan Kreşin Tatarları, Türk kültür özelliklerini yaşatmasıyla, etnografik ve dil yönünden özgün yönlerinin bulunmasıyla, İslam dışında bir başka dine mensup olarak Türk kimliğine sahip olmasıyla dikkat çekmektedir. Günümüzde Türk kültürünün bir parçası olarak görülen Kreşin Tatarları hakkında ülkemizde bu Türk gurubunu çeşitli yönleriyle ele alacak bilimsel çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır.